

Троша Наталія,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української
мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка

ХУДОЖНЯ РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ВІДСТУПНИК» У ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

У статті здійснюється системний аналіз художніх форм реалізації концепту «відступник» як важливого чинника формування ідейно-тематичного діапазону літературної творчості О. Довженка, досліджується своєрідність його інтерпретації в оповіданнях, кіноповістях, драматичних творах митця, його творчі зв'язки з творчою спадщиною М. Гоголя. Акцентується на тому, що всупереч офіційній комуністичній ідеології однією з провідних у літературному доробку письменника є думка про важливість вивчення співвітчизниками історії свого народу як невичерпного джерела виховання національної самосвідомості й патріотизму.

Ключові слова: О. Довженко, концепт, відступник, патріотизм, зрадлицтво.

Trosha Nataliya. Artistic representation of concept “Apostate” (“Vidstupnyk” in the literary work of Oleksandr Dovzhenko.

The article deals with the artistic forms of the implementation of the “apostate” concept as an important factor in the formation of the ideological and thematic range of literary work of O. Dovzhenko. Special attention is given to the peculiarity of his interpretation in stories, cinematic writings, dramatic works of the artist, his creative connections with the creative heritage of M. Gogol. It is points out that, contrary to the official communist ideology, one of the leading idea in the literary work of O. Dovzhenko is the idea of the importance of studying by the compatriots their own history as an inexhaustible source of education of national self-consciousness and patriotism.

Key words: O. Dovzhenko, concept, apostate, patriotism, treason.

Творчість О. Довженка — це система з визначеним ідейно-тематичним комплексом, вектор якого пролягає через концепти «історія», «історична пам'ять», «козацтво», «запорожець», «зрада», «відступник», що є одними із центральних і найбільш важливих у його творчому доробку. Мотив відступництва (зрадлицтва) є наскрізним

у художній спадщині письменника. У цьому контексті варто згадати передусім такі твори, як «Тарас Бульба», «Відступник», «Ніч перед боєм», «Перемога», «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Потомки запорожців», «Щоденникові записи» та інші.

До аналізу мотиву відступництва в літературній творчості О. Довженка у різні часи побіжно зверталися вітчизняні й закордонні дослідники (Ю. Барабаш, С. Коба, Р. Корогодський, М. Куценко, С. Плачинда, О. Поляруш та ін.). Сучасні довженкознавці А. Новиков, С. Максимчук-Макаренко говорять про домінування в творчому доробку митця концептів «патріотизм» та «зрада».

Мета статті — здійснити системний аналіз художніх форм реалізації мотиву відступництва як важливого чинника формування ідейно-тематичного діапазону літературної творчості О. Довженка, дослідити своєрідність його інтерпретації.

Мотив відступництва ставав особливо популярним на межі століть. Ця тема залишалась однією із провідних у літературі періоду війни й повоєнні роки, коли посилений інтерес виникав до психологічних і духовних мотивацій падіння людської душі, оскільки трагічні події ХХ століття були серйозним випробовуванням для суспільства й для окремої особистості зокрема. Новітні зрадники виправдовували свої негативні вчинки життєвою необхідністю заради самозбереження.

Тема відступництва, корисливої зради й переступу не нова в літературі. У цьому контексті слід згадати повість «Земля гуде» й кіноповість «Партизанська іскра» О. Гончара, романи О. Фадєєва («Молода гвардія») і М. Стельмаха («Правда і кривда»), повісті білоруського письменника-фронтовика В. Бикова («Сотников», «Піти і не повернутись») тощо.

Споконвіку українців турбувала проблема вірності і зради Батьківщині, свідченням чого є сюжети багатьох народних пісень та переказів. У народній пісні «Молодець Тараско вибив ворота», записаній О. Довженком від матері у 1943 році, парубок на ім'я Тарас категорично відмовляє польському королю перейти на бік ворогів, навіть після того, як йому пропонували доньку короля в дружини й половину королівства. *«Ой королю, королю, да бодай не дїждав, щоб я за себе бусурменку узяв, ще й половину королівства прийняв»*, — гнівно відповідає козак поневолювачу [1, арк. 29].

Над мотивом відступництва розмірковує О. Довженко в багатьох своїх творах. Відтак командир партизанського загону Петро Чабан з оповідання «На колочому дроті» називає Іудою начальника служби порядку Максима Заброду, який застрелив Левчиху за спробу передати

іжу ув'язненому [2, с. 264; с. 266]. У кіноповісті «Україна в огні» йдеться про синів Купріяна Хуторного, які стали поліцаями. «У грізну велику годину життя свого народу не вистачило у них ні розуму, ні великості душі», — зауважує митець [2, с. 24]. Розплата за злочин перед народом важка: один із них — Микола — став батьковбивцею. У «Повісті полум'яних літ» письменник згадує ще одного дезертира — Федора Курбацького. Характеристика, яку дає йому автор, нищівна: «жорстокий і безвольний, бандит і грабіжник, підлий виконавець фашистських наказів» [2, с. 24]. Новітнім праобразом євангельського відступника у кіноповісті «Тарас Бульба» (за М. Гоголем) виступає Андрій, який зрадив і свій козацький рід, і свій народ заради польської панночки.

Паралелі з «Тарасом Бульбою» досить чітко простежуються в Довженковому оповіданні «Відступник», нав'язаному гоголівськими мотивами. Мотив кари за зраду, як уже йшлося, не є новим у літературі. Він століттями осмислювався в народнопоетичній творчості — легендах, думках, переказах, піснях. У літературі глибоко осягнути цю тему одному з перших вдалося М. Гоголю, який яскравими барвами зумів змалювати сцену вбивства за зраду Вітчизни батьком власного сина.

М. Гоголь описує події, які відбувалися ще в XVII столітті. У Довженковому оповіданні подібна трагедія розігрується в добу Другої світової війни. Але суть від цього не змінюється. Адже в обох творах ідеться про годину неабияких народних випробувань. Саме на цьому акцентує О. Довженко. «Є в житті кожного народу часи, — зауважує він, — коли нікому ніщо не прощається, коли всяке добро або зло, зроблене людиною, падає на незримі чаші найтонших терезів історії» [3, с. 65].

О. Довженко, як і М. Гоголь, підносить факт відступництва до національно-історичних масштабів. Письменник прагне донести до читача ту істину, що зрада Батьківщини, а надто у складний для неї час — це глибока народна трагедія. Обидва письменники наголошують на важливості дотримання народної моралі, за неписаними законами якої споконвіку жили українці, на тому, що зрада Батьківщини завжди розцінювалася як смертний гріх, як зрада свого роду і каралася вона відповідно — смертю. Притому (і це найжахливіше в цій трагедії) каральну місію над запроданцем мала здійснити найрідніша людина — батько. У М. Гоголя читаємо: «Я тебе породив, я тебе и убью!» [4, с. 286]. О. Довженко ніби продовжує тему вустами батька Відступника: «Проклинаю запроданця і зрадника Батьківщини, мого сина Мефодія» [3, с. 68].

Нелегка місія була і в батька Відступника. Яку силу волі треба мати, якою сильною особистістю треба бути, щоб зі словами «*Я сам...*» здійснити суд над власним сином-зрадником [3, с. 69].

У душі гоголівського Тараса Бульби змагаються почуття любові до сина і патріотизм: «*Минуть две думал он, кинуть ли его на расхищенье волкам-сироматам или пощадить в нем рыцарскую доблесть*» [4, с. 287]. І все ж Андрій залишається лежати на місці події. Щоправда, у старого полковника була надія на те, що про мертвого сина-зрадника пошкілується його польська пасія.

Довженко не залишає своєму персонажу навіть надії на останній християнський обряд. «*А в глубокому яру зостався догнивати не прийнятий землею Відступник*» [3, с. 70], — констатує автор.

Письменник постійно відчував нерозривний духовний зв'язок із М. Гоголем, особливо з його безсмертним Тарасом Бульбою. Для великого українського патріота О. Довженка героїчна боротьба з ворогами України й мученицька смерть відважного козацького полковника були символом нескореного захисника Батьківщини. Відтак майстер максимально намагається використати цей образ для патріотичного виховання співвітчизників.

У своїй літературній творчості О. Довженко розглядає передумови появи в суспільстві окремих негативізмів, пояснює це особливостями історичної долі народу, намагається застерегти нащадків від повторення помилок. Свідченням цього є запис у «Щоденнику» від 14 квітня 1942 року: «*Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, — це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема. Де ж роздатися, де плодитися дезертирам, як не в нас? Де рости слабодухим і запроданцям, як не в нас?*» [5, с. 98]. У кіноповісті «Україна в огні» митець продовжує свою думку: «*І ніхто не став їм у пригоді з славних пращів історії, великих воїнів, бо не вчили їх історії*» [2, с. 24]. У такий спосіб О. Довженко викриває злочинну політику правлячої комуністичної верхівки, яка, жахаючись проростання в українському соціумі паростків національної самосвідомості, забороняла українцям вивчати героїчне минуле власного народу, а відтак виховувала не патріотів, готових зі зброєю в руках захищати Вітчизну, а боягузів, зрадників і дезертирів.

Проблема іудиного коріння, яка й донині приносить стільки горя і страждань людству, хвилює й Довженкового героя з оповідання під влучною назвою «Відступник». «*Горе тому, — означає автор, — хто по злобі, мізерності, по нікчемності душі своєї піддається в фатальну*

хвилину слабодухості, своїм низьким інстинктам і кине товаришів своїх і народ свій в ім'я мнимого врятування особистого життя... Відвернеться від нього гнівна Вітчизна і забуде його...» [3, с. 65]. Лише сильна духом людина, справжній патріот не зламається під натиском антилюдяності, вистоїть, не зрадить свого роду, віри своєї. Персоніфікований образ *«гнівної Вітчизни»* є в оповіданні найбільшим суддею людських вчинків.

Оповідання *«Відступник»* було написано на початку 1942 року і відразу набуло широкої популярності серед військового й цивільного населення. *«Відступник»* — загальна назва, що перейшла у власну, стала іменем головного героя повісті й виразником авторської ідеї; це *«людина, яка зреклася релігійних переконань; той, хто відмовився від своїх поглядів, ідеалів; перевертень, зрадник; апостат, ренегат»* [6, с. 140].

Не випадково автор надає особливого значення імені, адже воно посилює риси внутрішнього світу зрадника, виступає мірилом його духовності, підводить його до широкого узагальнення. В оповіданні ім'я головного героя вживається лише кілька разів. А прізвище взагалі не згадується, оскільки, на думку автора, в цьому немає жодного сенсу — *«забуде його мати, забуде батько. Перемінять прізвище його брати й діти. І пропала людина, пропала безслідно й ганебно для всього і всіх на віки вічні»* [3, с. 65].

В основу твору був покладений дійсний життєвий факт. Прізвище відступника відоме знову ж таки зі *«Щоденника»*: *«У “Відступнику” викинув прізвище відступника Пилишко (реальне). Вийшло краще. Крім того, дуже не хотілося українське прізвище фіксувати в такому жахливому плані. Страждає і так український народ більше від усіх. А зрадники є скрізь, кому буде радість до дурного Пилишка?»* [7, с. 155].

В оповіданні *«Відступник»* автор демонструє споконвічне ненависне ставлення українців до зрадників: *«Щоб тебе, проклятий, сира земля не прийняла»*, — говорить українська жінка, яка перша почула про зрадництво Мефодія [3, с. 67]. *«Перебіжчик, Іуда»*, — називає сина розгніваний батько [3, с. 68], який весь час розмірковує над питанням: *«Чи дійсно породили ми Іуду»* [2, с. 243]. Гнів переборів і материнську любов та страждання, із серця якої вириваються слова: *«Проклинаю і зрікаюся! Понеси тебе з хати димом, із двору вітром, із душі вічним прокляттям!»* [3, с. 69].

До зрадника Мефодія негативно ставляться не лише земляки, а навіть і фашисти. Вони розуміють, що той, хто зрадив один раз, здатен і на інші подібні вчинки. *«І май на увазі, ми тобі не віримо, тому що ти*

зрадив своїх, — говорять вороги. — Ти зрадник, отже тобі прийдеться багаті і довго намагатися заслужити наше довір'я» [3, с. 66].

Твір друкувався в центральних і фронтових газетах, виходив окремими виданнями у невеличких збірках разом з іншими оповіданнями на військову тематику («Мати», «Ніч перед боєм», «Воля до життя», «Тризна»), які під час війни були дуже популярними серед військових і цивільного населення. Проте у повоєнні роки «Відступника» було піддано різкій критиці. Це можна пояснити тим, що в умовах, коли зникла необхідність мобілізації народу на боротьбу з ворогом, ця тема знову стала небезпечною для тоталітарного сталінського режиму, існування якого просто не мислимо було без опертя на «павликів морозових».

О. Довженко, ясна річ, не погоджувався з такою «політикою» комуністичної верхівки щодо проблеми зрадництва, яка, в дещо іншій формі, по суті, культивувалася в колишньому Радянському Союзі, а надто за сталінських часів. Уся його творчість була націлена на протилежне — на виховання в українців патріотизму й національної самосвідомості. Коріння цього він шукав у глибині століть, в героїчному минулому наших пращурів. Тому й з'являються у його щоденникових записах сумні роздуми: *«Темрява. Незнання історії. Історична неповноцінність державна. Хибне виховання — як основні фактори зрадництва і продажництва. Не відаючи, що творять» [5, с. 189].*

Тема відступництва постійно турбувала О. Довженка. Порушує він її і в своїй поезії «Не розборонити» (інша назва — «Українське»). Твір датований 1944 роком. Ідеться в ньому про двох братів, які повернулися з війни. Один із них чесно виконував свій воїнський обов'язок («німця бив три роки»), за що був нагороджений орденами, а інший виявився зрадником. Трагізм ситуації автор передає словами матері: *«В одній хаті на сім світі їм уже не жити»*. Вона добре усвідомлює, чим закінчиться зустріч її синів, але не хоче захищати сина-зрадника — іде з хати. Її серце розривається через братовбивство, але вона розуміє, що по-іншому не можна. *«Чує мати, стогне хата. Перед образами убиває брат-герой предателя брата» [8, арк. 2-3], —* передає її почуття автор.

На думку С. Коби, твори О. Довженка — це *«основані на реальних фактах роздуми автора про життя і смерть, смерть і безсмертя, про любов і ненависть, красу і потворність, про героїзм і відступництво, про славу і безслав'я, про вчорашнє, сьогоднішнє і прийдеши» [9, с. 122].* Цим пояснюється їх велика популярність. Адже сюжети, взяті з життя, проникали глибоко в душу, спонукали до героїзму й самовідданості в ім'я народу.

Змальовуючи образ головного персонажа драми «Життя в цвіту», О. Довженко акцентує увагу на його патріотизмі, який для вченого є цілком природним. Мічуріна не можна відірвати від рідної землі, як не можна вивезти за кордон його сад. «*Я руська людина*», — із гордістю заявляє він американським гостям на пропозицію переїхати працювати до Сполучених Штатів, де йому обіцяють створити майже фантастичні умови для наукової й практичної діяльності. І далі додає: «... *Нема таких ні грошей на світі, панове, ні пароплавів, які могли б підняти мене. Як же я вивезу сад? Адже це батьківщина моя, це справа мого народу*» [2, с. 219].

Неважко здогадатись, що, вкладаючи в уста свого героя ці слова, автор мав на увазі скоріше за все не стільки Мічуріна, скільки власну нелегку долю. Адже це його, українця з прадіда й діда, кремлівська влада настирливо намагалася вирвати з корінням із рідного українського ґрунту, прищепити неприродні для його творчості комуністичні ідеологеми.

Аналіз творчості О. Довженка переконливо свідчить про те, що всупереч офіційній комуністичній ідеології однією з провідних у його літературному доробку є думка про важливість вивчення співвітчизниками історії свого народу — невичерпного джерела виховання їхньої національної самосвідомості й патріотизму. Це є свідченням того, що у своїй творчості письменник набагато випередив час, відтак його твори залишаються актуальними й сьогодні.

Література

1. Довженко О. П. Материні пісні. Збірка пісень / О. П. Довженко. — ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 1, спр. 14. — 53 арк.
2. Довженко О. П. Твори: В 5-ти т. / О. П. Довженко; упоряд. Ю. Солнцева, приміт. К. Волинського. — Київ: Дніпро, 1984. — Т. 2. — 503 с.
3. Довженко О. П. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1956) / О. П. Довженко. — Київ: Дніпро, 2001. — 512 с.
4. Гоголь Н. В. Избранные сочинения в 2-х томах / Н. В. Гоголь; вступ. стаття П. Николаева; примеч. Н. Степанова, А. Бушмина, Г. Фриндлендера. — Москва: Художественная литература, 1984. — Т. 1. — 1984. — 576 с.
5. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи / О. П. Довженко. — Харків: Фоліо, 2013. — 879 с.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — Київ, Ірпінь: ВТФ Перун, 2005. — 1728 с.
7. Довженко О. П. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник / О. П. Довженко; упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха; ред. Я. В. Гончарук. — Київ: Рад. письм., 1990. — 416 с.
8. Довженко О. П. Не розборонити = Українське / О. П. Довженко. — ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 1, спр. 15. — 3 арк.
9. Коба С. Л. Олександр Довженко. Життя і творчість / С. Л. Коба; ред. С. А. Захарова; худ. ред. С. П. Савицький та ін. — Київ: Дніпро, 1979.